

ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑ ՖՐԱՆՍԻԱՑԻ ՀԱՅԱԳԵՏ ՇԱՌԼ ՌԸՆՈՒԻ ՀԵՏ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում աշխատելու կապակցությամբ 1991 թ. մայիսին Երևանում էր դառնում ֆրանսիացի անվանի հայագետ, Ան Կալկա վանքի վանահայր Շառլ Ռընու (նշենք, որ նա Մատենադարանում աշխատել է սկսած 1979 թ.): «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» խմբագրության հանձնարարությամբ մենք հարցադրույց ունեցանք նրա հետ: Մեր խնդրանքով, Շ. Ռընուն մեզ ուղարկեց համառոտ տեղեկություններ իր ուսուցիչների, ֆրանսիացի ականավոր հայագետներ Լուի Մարիեսի և Շառլ Մերսիեի մասին, ինչպես նաև վերջիններիս և իր հայրգիտական աշխատությունների մատենագիտությունը:

Խորին շնորհակալություն հայտնելով մեծարգո վանահորը, մենք այս նյութերը հրապարակում ենք Հանդեսում, համոզված լինելով, որ դրանով կօժանդակենք հայոց եկեղեցական մատենագրության հետազոտության աշխուժացմանը մեզանում:

Հարկ ենք համարում նկատել, որ վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում եվրոպական հայագիտության հնադույն կենտրոններից մեկում՝ Ֆրանսիայում ձևավորվել են իրենց ուրույն աշխատանքական մշակած տարբեր դպրոցներ: Դրանցից մեկը, որն ուսումնասիրում էր հայրաբանական, ինչպես նաև տիեզերական եկեղեցու ծիսական դրականությունը, ներկայացված է հիմնականում Ֆրանսիայի կաթոլիկ հոգևորականների կողմից:

Ա. Ա. ՐՈԶՈՅԱՆ

ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑ ՀԱՅՐ ՇԱՌԼ ՌԸՆՈՒԻ ՀԵՏ

Ազատ Բոգոյան (Ա. Բ.) — Գերապատիվ հայր Շառլ Ռընու, խնդրում եմ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» ընթերցողներին պատմեք, թե ինչպե՞ս եք հայագետ դարձել:

Շառլ Ռընու (Շ. Ռ.) — Իմ վանքում (Ան Կալկա, 81110 Դուռնյու, Ֆրանսիա), Թուլուզի և Փարիզի Կաթոլիկական ինստիտուտներում, Հին արևելյան լեզուների (հայերեն, վրացերեն, ասորերեն) դպրոցում և վերջապես Սորբոնի համալսարանի տարբեր ամբիոններում ստացած աստվածաշնչագիտական, հայրաբանական, ծիսագիտական և աստվածաբանական ուսումնառության ընթացքում իմ ուղադրությունը հաճախ է բեռավել հին քրիստոնեական բնագրերի հայկական ավանդույթի կարևորության վրա: Բենեգիկության վանքում, որը առաջնությունը տրվում էր ծիսական աղոթքին և միաբանության պատմության ուսումնասիրությանը, ուժեղացավ նաև Երուսաղեմի քրիստոնեական մայր եկեղեցու առաջին ծիսական բնագրերի հետազոտման ձգտումը: Որպես ղեկավար ունենալով Թուլուզի Կաթոլիկական ինստիտուտի պրոֆեսոր, սրբազան Ա.-Գ. Մարտիմորին, որին շատ բանով եմ պարտական, սկզբում՝ սկսեցի հետաքրքրվել «Երուսաղեմի Սահմանք-Տոնականի» ուսումնասիրությամբ, որն ըստ Փարիզի Ազգային գրադարանի № 44 հայերեն ձեռագրի համառոտակի հրապարակված էր Ֆ. Կ. Կոնիքերի «Rituale Armenorum» աշխատանքում: Վանահայր Շառլ Մերսիեի հայագիտական դասընթացին հետևելու տարիներին (1956—1958), ես սկսեցի կարդալ հայերեն մատյանների ձեռագրացուցակները՝ հուսալով հետազոտական աշխատանքի նյութ գտնել: Վերջապես ես բախտ ունեցա հայտնաբերել ևս երկու ճաշոց, № 44-ին նրան, որը ես հաճախ էի թերթում Ազգային գրադարանի Արևելյան ձեռագր-

գրերի բաժնում: Ամեն ինչ էլ սկսվեց հենց այդտեղից: Այդ վավերագրի շնորհիվ աշխատանքի մեծ հեռանկարներ բացվեցին իմ առջև, քանի որ այն V դարի սկզբում հայերեն թարգմանված առաջին ծիսական բնագիրն է եղել և հիմք է ծառայել հայկական ծիսակարգի ստեղծման համար: 1900 թ. ես աշխատանքի անցա Գիտական հետազոտությունների ազգային կենտրոնում և հնարավորություն ունեցա ավելի լավ ճանաչել հայերեն ձեռագրերի բազմաթիվ պահոցներ: Դա ինձ հնարավորություն տվեց 1989 թ. հրապարակել աշխարհի բոլոր ճաշոցների լիակատար ցանկը՝ հայկական ծիսական գրքի ձեռագրերի առաջին ցուցակը, և կանխատեսել ուսումնասիրության բազմաթիվ ուղիներ, որոնց բոլորին հետևելու համար իմ տարիները, ինչ խոսք, շեն բավականացնի:

Ա. Բ. — Ձեր կամ Ֆրանսիայում գործող այլ միաբանություններ զբաղվո՞ւմ են արդյոք արևելագիտական հետազոտություններով:

Շ. Ռ. — Ֆրանսիական միաբանություններ, ի տարբերություն որոշ երկրների, չեն հովանավորում դպրոցներ, վարժարաններ, ֆակուլտետներ կամ համալսարաններ, որոնք կարող էին գիտության տարբեր բնագավառների համար կադրերի դարբնոցի դեր կատարել: Այն վաճառք, ուր ես եմ բնակվում, արևելագիտությամբ ընդհանրապես չի զբաղվում: Ես մենակ եմ աշխատում այդ բնագավառում, ափսոսելով, որ հնարավորություն չունեմ իմ եղբայրակիցների մեջ գտնել մի հետևորդ, որին զբաղեցնեք այդ բնագավառում կուտակված նյութը: Ֆրանսիական մյուս վաճառքում կան քրիստոնեական արևելագիտության բավական հայտնի ուսումնասիրողներ, ինչպիսիք են Ժան-Ինրե, Պարիզոն, Պիտրան, Պյուֆյադը և այլոք, իսկ Բենեդիկտյան ուխտը միշտ է ներկայացված եղել գիտության այդ բնագավառում:

Ա. Բ. — Կիսնդրեի մի քանի բառով մեր Հանդեսի ընթերցողներին ներկայացնել Ձեր հետաքրքրությունների շրջանակները և այն նոր ուսումնասիրությունները, որոնց վրա այժմ աշխատում եք:

Շ. Ռ. — Իմ հետաքրքրությունների կենտրոնում է գտնվում հայոց հին եկեղեցական մատենագրությունը, որպես վաղ քրիստոնեության շրջանի հունարեն և ասորերեն երկեր ամբարող շտեմարան: Զբաղվում եմ նաև Աստվածաշնչի ու պատարագի ուսումնասիրությամբ և հայրաբանությամբ:

Այժմ հրատարակության եմ պատրաստում պահպանված առաջին ճաշոցները՝ որոնք վկայում են «Երուսաղեմի Սահմանքի» մուտքը և զարգացումը Հայաստանում: Ավարտում եմ նաև Աստվածաշնչի «Ընդհանրական թղթերի» հայերեն լուծմունքների երրորդ հատորի հրատարակությունը, որը նվիրված է Հովհաննեսի առաջին թղթին: Ինչ վերաբերում է հետազոտական ծրագրերին, ապա կարող եմ ասել, որ ձեռնարկել եմ (դեռևս նախնական վիճակում գտնվող) մի աշխատություն, որը նվիրված է հայկական Շարակնոցի և վրացական Իադգարիի համեմատական ուսումնասիրությանը: Հիմների այս երկու ժողովածուներն ունեն բազմաթիվ ընդհանուր բնագրեր, որոնք թույլ են տալիս մտածել, որ ինչպես ծիսական տարվա աստվածաշնչական ընթերցումների, այնպես էլ այս բնագավառում և՛ Հայաստանում, և՛ Վրաստանում օգտագործվել է մի ընդհանուր սկզբնաղբյուր:

Ա. Բ. — Ի՞նչ ծրագրեր եք մտադիր իրականացնել Երևան կատարած ներկա այցելության ժամանակ:

Շ. Ռ. — 1991 թ. մայիսին Մատենադարան այցելելով, նպատակ ունեմ նորից նայել վերևում հիշատակված ուսումնասիրություններին առնչվող ճաշոցի, Շարակնոցի և «Ընդհանրական թղթերի» լուծմունքների ձեռագրերը: Ինձ հետաքրքրում են նաև Հովհաննես Վանականի՝ Հոբի գրքի մեկնության ձեռագրերը: Այդ երկի ուսումնասիրությունը ես երկար ժամանակ հետաձգում էի, սակայն այժմ վերջապես մտածում եմ ձեռնամուխ լինել այդ գործին «Ընդհանրական թղթերի» մեկնությունների հրատարակությունը ավարտելուց հետո: Վերսկսելով այդ աշխատանքը, ես նաև համեմատեցի նախորդ այցիս ժամանակ ընթերցանակածս, Աթանաս Աղեքսանդրացուն վերագրված

մեկնություն բնագրերը, որի հունարենը անհայտ է և ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է ինչ-որ Կեղծ-Աթանասի:

Ա. Բ. — Եվ վերջապես մի ավանդական հարց. ի՞նչն է ամենից շատ հետաքրքրում Ձեզ «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» և ի՞նչ կցանկանալիք ասել նրա աշխատակիցներին:

Շ. Ռ. — Ինձ համար միշտ հաճելի է ստանալ «Պատմա-բանասիրական հանդեսը», քանի որ նրանում ներկայացված է Հայաստանի համայնական կյանքի զրահայտությունը: Ես գերադասում եմ այնտեղ հրապարակված եկեղեցական հին մատենագրությունը և քրիստոնեական հնություններին վերաբերող հոգվածները: Ես կցանկանայի, — սա Ձեր հարցի երկրորդ մասի պատասխանն է, — որ այդ թեմաներին վերաբերող նյութերը ավելի շատ լինեին: Իրոք, հայ միջնադարյան մատենագրությունը չափազանց հարուստ է և կարևոր եկեղեց. մասին գիտության տարբեր բնագավառների համար: Հայ մատենագրությունը մեզ համար պահպանել է վաղ քրիստոնեության դարաշրջանի բազմաթիվ բնագրեր, որոնց հրապարակումը, թարգմանությունը և հետազոտությունը օգտակար կլինեի մեր դարաշրջանում, երբ վերսկսվել են եկեղեցիների միությունը նորոգելու ուղիների որոնումները: Այդ բնագրերից նկատի ունեմ արարողական գրականությունը, աստվածաշնչային մեկնությունները, դավանաբանական ժողովածուները, մեկնողական լուծմունքները, սրբերի վարքերը և աստվածաբանական հակաճառությունները: Հանդեսը արտասահմանի ավելի լայն շրջաններում տարածելու և հայագիտությունից հեռու կանգնած գիտնականների օգտագործմանը ծառայեցնելու համար, իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է տրվեն նաև օտար լեզուներով ընդարձակ ամփոփումներ, քանի որ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» հոգվածները արժեքավոր նյութեր են լինում, որոնք օգնում են համադրել հայկական ավանդույթի մտածողության արևմտյանի հետ:

ԼՈՒԻ ՄԱՐԻԵՍ (1876—1955)

Հայոց լեզվի դասավանդումը, որ Լ. Մ. դարձրեց օգնած ծաղկում էր ապրում Ֆրանսիական Համալսարանում (Ֆ. Մուլուրի, Գ. Կարիե, Ֆ. Մանլի, Ա. Մեյե, Ժ. Դյումենիլ, Ֆ. Ֆելդի, Ժ.-Պ. Մահե, Կլ. Ամեթ, Շ. դը Լամբերտի): 1923 թ. մուտք գործեց Փարիզի Կաթոլիկական ինստիտուտի Հին արևելյան լեզուների դպրոց:

1926—1946 թթ. հայերենի ամբիոնի առաջին վարիչ դարձավ Հիսուսյան միաբանության անդամ Հայր Լուի Մարիեսը, որին նրա ուսուցիչ և բարեկամ Անտուան Մեյեն համարում էր այդ լեզվի լավագույն մասնագետը: Ֆրանսիայում Դիոգորոս Տարսոնացու «Սաղմոսների մեկնութեանը» վերաբերող իր ուսումնասիրությանը զուգահեռ, հայր Մարիեսը ձեռնարկեց հայ մատենագրության առաջին երկերից մեկի՝ Եղնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ի հրատարակությունը: Մեյեի քերականության (Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913) հիմքում ընկած հայ դասական մատենագրության այդ գոհարի հրատարակությունը պիտի դառնար նրա ողջ կյանքի աշխատանքի արդյունքը: Սակայն նրան վիճակված չէր իր գործն ավարտված տեսնել. այդ աշխատանքի ընթացքում նրա գործընկեր և այդ գլուխգործոցի թարգմանիչ, վանահայր Շառլ Մերսիեն ուսումնասիրությունը վերջնական տեսքի բերեց և հրապարակեց 1959 թ., Լուի Մարիեսի մահվանից մեկ տարի անց:

Երրորդ մեծ բնագավառը, որին 1929 թ. նվիրվեց հայր Մարիեսը, Հիպոդիտես Հոմեհացու հայերենով պահպանված թուսահակի, Հակոբի և Մովսեսի օրհնությունների բնագիրն էր: Այդ ուսումնասիրությունը ավարտվեց 1954 թ., եռալեզու (հունարեն, հայերեն և վրացերեն) մի փայլուն հրատարակությամբ,

որն իրականացվեց կանոնիկոս Մորիս Բրիերի և վանահայր Շառլ Մերսիեի աշխատակցությամբ:

Վերջին մեծ բնագավառը, որի ուսումնասիրությունը ձեռնարկեց հայր Մարիեսը 1953 թ., վերաբերում է Եփրեմ Ասորուն: Երկար ժամանակ նա մտածում էր թարգմանել սուրբ Եփրեմի «Կցուրդները», որոնք պահպանվել են միայն հայերեն տարբերակով. նա պատրաստվում էր այդ աշխատանքին շատ վաղուց, թարգմանելով բնագրերը, որոնք օգտագործում էր Կաթոլիկական ինստիտուտում հայերեն դասավանդելիս: Հիմք ունենալով հայր Ներսես Ակինյանի վիճակական հրատարակությունը, 1953—1956 թթ. Մարիեսը ավարտեց հիմքերի մեծ մասի թարգմանությունը: Սակայն նրան խանգարեց հիվանդությունը: Այս աշխատությունն էլ ավարտին հասցրեց արքահայր Մերսիեն և հրապարակեց 1961 թ.:

Սրանք էին ահա այն մեծ գործերը, որոնք իրականացվեցին Լուի Մարիեսի հայագիտական գործունեության ընթացքում: Նրա եղակի գիտելիքների շնորհիվ էր, որ Մեյեն հորդորեց նրան իրականացնել իր դասական հայերենի քերականության երկրորդ համեմատական հրատարակությունը: Նա մասնակցեց բազմաթիվ գիտական ժողովածուների կազմման աշխատանքներին, քննությունների ընդունման և ավարտաճառների պաշտպանության հանձնաժողովների անդամ եղավ, պատրաստեց բազմաթիվ աշակերտներ, որոնք էլ իրենց հերթին ուսուցիչներ դարձան Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Իտալիայում, Նորվեգիայում և Ռումինիայում:

* * *

ՇԱՌԼ ՄԵՐՍԻԵ (1904—1978)

Շ. Մերսիեն, որին 1950 թ. հայր Մարիեսը ներգրավեց իր հայագիտական ուսումնասիրությունների վերջնական պատրաստման աշխատանքներում, 1946 թ. փոխարինել էր նրան Փարիզի Կաթոլիկական ինստիտուտում, ստանձնելով հայոց լեզվի դասավանդման գործը: Մի քանի տարի անց, 1951 թ. վանահայր Մերսիեն փոխարինեց նաև կանոնիկոս Բրիերին՝ Հին արևելյան լեզուների դպրոցի վրացերենի ամբիոնում, որի վարիչը եղավ 1959—1962 թթ.:

32 տարի հայերեն դասավանդելով, հայր Մերսիեն տվեց բազմաթիվ աշակերտներ, որոնց մեջ հիշատակման է արժանի հայերենի և վրացերենի ամբիոններում նրան փոխարինած Ժան-Պիեռ Մահեն: Դասավանդումը խլում էր Մերսիեի ժամանակի մեծ մասը, որի պատճառով էլ չէր կարողանում ամբողջովին նվիրվել իր գիտական ուսումնասիրություններին: Հետազոտական աշխատանքով նա հիմնականում կարողացել է զբաղվել դասախոսական գործունեության սկզբում: 1946 թ. *Patrologia Orientalis*-ում նա հրատարակում է «Ս. Հակոբի պատարագի» հունարեն համեմատական բնագիրը լատիներեն թարգմանությամբ, որը նրան հնարավորություն տվեց կապեր տեսնել այդ բնագրի հայերեն և վրացերեն տարբերակների հետ: Հենց նույն տարում նա հրատարակում է թարգմանում է Ս. Ստեփանոսի նշխարների գլուտի մասին առաջին համեմատական բնագիրը (ըստ Վիեննայի № 2 ձեռագրի), տալով հունարեն, լատիներեն և ասորերեն տարբերակների տարբերակները: Հավանաբար կյանքի այս շրջանում է նա սկսել հետաքրքրվել Հեսիսիոս Երուսաղեմացու՝ Հոբի գրքի հիման վրա գրված ճառերով, որոնց անմշակ թարգմանությունն է հասել մեզ: Իրոք, 1950 թ. նա հրապարակում է մի կարճ ծանոթություն Մենդոց և Հոբի գրքերի մի զուգահեռ հատվածի մասին: Ձեռագիր են մնում նաև Ժ.-Պ. Մահեի կողմից թվարկված (տե՛ս *Revue des Etudes Arméniennes, Nouvelle Série, t. 12, 1978—1979, էջ 49*)

մի շարք կարևոր աշխատանքներ, ինչպիսիք են Եդիշի ու Կորյունի թարգմանությունները և Սոկրատ պատմագրի հայերեն տարբերակի համեմատությունը։ Նույն նախագծերն են արժանացել նաև հայերենի և վրացերենի քերականության դասընթացները։ Հայր Մերսիեի մահից հետո, *Revue des Etudes Arméniennes*-ի նոր շարքում Ժ.-Պ. Մահի հոգածությամբ հրատարակվեցին նրա ծրագրած աշխատանքներից միայն երեքը. «Նոթեր հայ հնագրության», «Հունաբան դպրոցը հայ մատենագրության մեջ», «Տիեզերական և տեղական ժողովների կանոններն ըստ հայերեն տարբերակի»։

1959 թ. Հոռմի քաղաքային տնտեսական հանձնախմբի խնդրանքով իրականացված այս վերջին աշխատանքի նպատակն էր պատրաստել արևելյան կաթոլիկական եկեղեցիների ապագա կանոնական իրավունքին վերաբերող աշխատություններ։ Այն մեզ թույլ է տալիս թափանցել հայր Մերսիեի գործունեության մի այլ բնագավառ, ուր փայլատակեցին նրա մեծ համեստությունը և մեծահոգությունը։ Իրոք, միանգամայն անշահախնդրորեն նա պատասխանեց հայկական ավանդույթի թարգմանական բնագրերին վերաբերող բազմաթիվ հարցումների, որոնք հետաքրքիր էին համեմատական ուսումնասիրության տեսանկյունից։ Առանց դրանք բոլորը թվարկելու որևէ հավակնություն, բերենք այդ թարգմանություններից միայն մի քանիսը. «Ս. Ներսես Լամբրոնացու Ատենաբանությունը» (1948). Լուի Պլետի հիշատակին նվիրված ժողովածուում՝ լատիներեն թարգմանությամբ Ակակ Մելիտենացու երկու նամակը Սահակ կաթողիկոսին և վերջինիս պատասխանը, որոնք վերցված են Գիրք Թղթոցից (էջ 14—20). Ա. Ռաբի «Ամուսնությունը արևելյան եկեղեցիներում» (Իրենիկյան շարք) գրքում՝ հայկական հարսանեկան ծեսի ֆրանսերեն թարգմանությունը. *Bulletin du Comité des Etudes de la Compagnie Saint-Sulpice*-ում՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ, սարկավազի և երեցի ձեռնադրման աղոթքների հայկական կարգը, օծումը դիտելով աստվածաբանության վարդապետի տեսանկյունից։ Նա պատրաստել էր նաև պատարագի, մկրտության և հուղարկավորության հայկական ծեսի արարողակարգի և աղոթքների ֆրանսերեն թարգմանությունը, հավանաբար Իրենիկյան շարքի համար, ուր հրապարակել էր հարսանյաց ծեսի իր թարգմանությունը (տե՛ս A. Raes, *Le Mariage*, էջ 20, ծան. 1)։

Այս անհատական աշխատանքներին զուգահեռ հայր Մերսիեն 1950-ական թթ. սկսած աշխատակցել է նաև իր ուսուցիչ հայր Մարիեսի երեք մեծ ձեռնարկումներին, որոնք էին՝ Հիպոդիտոս Հոռմեացու, Իսահակի, Հակոբի և Մովսեսի օրհնանքների մեկնության եռալեզու (հունարեն, հայերեն և վրացերեն) հրատարակությունը, Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը» և ս. Եփրեմի «Կցուրդները»։ Վերջին երկու գործերի հրատարակությունը զուգույն եկավ միայն նրա կատարած վերջնական խմբագրությունից հետո։

Հանրորեն ճանաչված իր դիտելիքները նրան թույլ տվեցին զբաղվել երկու մեծ երկերի հայերեն թարգմանությամբ։ Նա ավարտեց Իրենիոս Լիոնցու «Ընդդեմ հերձուածողաց» երկի միակ ձեռագրի վերստուգումն ու սրբագրությունը և հրատարակության ներկայացրեց հայերեն բնագիրը՝ մաքրելով բազմաթիվ սխալներից։ Կյանքի վերջին տասն տարիները ծախսվեցին Փիլոնի հայերեն ձեռագրերի ընթերցանության և, ինչպես ինքն էր մեզ գրում, դրանք՝ վերծանման հետ կապված «հյուծիչ դժվարությունների» հաղթահարման վրա։ Նրան վիճակված չէր հրատարակված տեսնել իր պատրաստած *Quaestiones in Genesim* գրքի երկու հատորները։

Այս երկու մեծ հայագետ հոգևորականների աշխատանքների թվարկումը ավարտելով, պետք է նշել, որ նրանց լուրջ և համբերատար ուսումնասիրությունների էությունը և խթանը եղել է ընդհանրական եկեղեցուն ծառայելը, ընդլայնելով դիտելիքները սեփական գրական ժառանգության ճանաչման բնագավառում, որի համար հայ մատենագրությունը ընտիր շտեմարան է։

ՀԱՅԲ ՇԱՌԼ ՌԸՆՈՒԻ ԵՐԿԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

- 1—Un manuscrit du lectionnaire armenien de Jérusalem (codex arménien Jérusalem 121), dans *Le Muséon*, t. 74 (1961), p. 351—387.
- 2—Un manuscrit du Lectionnaire arménien de Jérusalem. Addenda et corrigenda, dans *Le Muséon*, t. 75 (1962), p. 385—398.
- 3—Lectionnaire armenien et commémoration de la sépulture du Christ le vendredi saint, dans *L'Orient Syrien*, t. 7 (1962), p. 463—476.
- 4—L'ancien rituel romain du catechuménat, dans *La Maison-Dieu*, n° 71, (1962) p. 32—45.
- 5—Lectionnaires arméniens. Vigile et année liturgique, dans *Lex Orandi*, vol. 35, Paris, 1963, p. 167—199.
- 6—Un nouvel ordo hiérosolymitain du Ve siècle, dans *Eleona*, 43e année (1963) p. 5—7.
- 7—La liturgie armenienne, dans *Bulletin du Comité des Etudes de la Compagnie de Saint-Sulpice*, t. 7, n° 44 (1963), p. 245—278.
- 8—L'Épiphanie à Jérusalem au IVe et au Ve siècle, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 2 (1965), p. 343—359.
- 9—Les catechèses mystagogiques dans l'organisation liturgique hiérosolymitaine au IVe et au Ve siècle, dans *Le Muséon*, t. 78 (1965), p. 355—359.
- 10—Le Commentaire du Lectionnaire de Grégoire Arsaruni. Compte-rendu de l'édition du R. P. K. C' rak'ian, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 2 (1965), p. 409—410.
- 11—Le canon pascal du rite armenien. Traduction des hymnes, dans *Presence d'Em Calcat*, n° 10, avril 1966, p. 43—48.
- 12—Les lectures du temps pascal dans la tradition arménienne, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 4 (1967), p. 63—79.
- 13—L'hymne de l'office nocturne du rite armenien durant la grande semaine, dans *Bulletin de Littérature Ecclésiastique*, t. 69 (1968), p. 115—126.
- 14—Les lectures quadragésimales du rite armenien, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 5 (1968), p. 231—247.
- 15—Le codex arménien Jérusalem 121:1—Introduction aux origines de la liturgie hiérosolymitaine. Lumières Nouvelles (*Patrologia Orientalis*, tome 35 fascicule 1), Paris, 1969.
- 16—Le canon de la Pentecôte dans l'Hymnaire armenien, dans *Mémorial Mgr Gabriel Khouri-Sarkis*, Louvain, 1969, p. 83—88.
- 17—La Croix dans le rite armenien. Histoire et Symbolisme, dans *Melito, Recherches Orientales*, t. 5 (1969), p. 123—175.
- 18—Le codex Erevan 985: Une adaptation arménienne du lectionnaire hiérosolymitain, dans *Armenica. Mélanges d'Etudes Arméniennes publiées à l'occasion du 250e anniversaire de l'entrée des Pères Mékhitaristes dans l'île Saint-Lazare*, Venise, 1969, p. 45—66.
- 19—Compte-rendu de l'ouvrage de Rolf Zerkass, *Die Schrifilesung im Kathedraoffizium Jerusalems (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, Heft 48)*, Münster Westfalen, 1968, dans *La Maison-Dieu*, n° 97 (1969), p. 133—136.

- 20—Saint Ephrem. Extraits du troisieme memra sur la ville de Nicomedie, dans *Présence d'En Calcat*, n° 24, Octobre, 1969, p. 138—142.
- 21—L'anaphore arménienne de saint Grégoire l'Illuminateur, dans *Lex Orandi*, vol. 47, Paris, 1970, p. 83—108.
- 22—Le Triduum Pascal dans le rite armenien et les Hymnes de la grande semaine, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle série*, t. 7, (1970), p. 55—122.
- 23—Isaac le Grand (saint), dans *Dictionnaire de Spiritualité*, t. 7, fascicule 50—51, col. 2007—2010, Paris, 1971.
- 24—Le codex armenien Jerusalem 121, tome II: Edition comparée du texte et de deux autres manuscrits. Introduction, traduction et notes (*Patrologia Orientalis*, tome 36, fascicule 2), Turnhout, 1971.
- 25—Une version arménienne des catéchèses mystagogiques de Cyrille de Jerusalem, dans *Le Muséon*, t. 85 (1972), p. 147—153.
- 26—Un rite pénitentiel le jour de la Pentecôte? L'office de la genuflexion dans la tradition arménienne, dans *Handes Amsurya*, t. 86 (1972), col. 185—198 et 344—346.
- 27—Les lectures bibliques du rite arménien. De la Pentecôte à Vardavar, dans *Mélanges Botte*, Louvain, 1972, p. 463—489.
- 28—Homelies pascales. A propos de Hesychius de Jerusalem, Basile de Seleucie, Jean de Beryte et al., Homelies Pascales (Cinq Homélies inédites), introduction, texte critique, traduction, commentaire et index de M. Aubineau Paris (Source Chrétiennes, vol. 187), Paris, 1972, dans *La Matson-Dieu*, n° 113 (1973), p. 149—154.
- 29—Saint Ephrem de Nisibe. Pedagogie divine et charite, dans *Présence d'En Calcat*, n° 37, janvier 1973, p. 6—10.
- 30—Eucharistie et Rémission des Péchés dans les anaphores arméniennes, dans *Didaskalia* (Lisbonne) t. 3 (1973), p. 201—214.
- 31—Les memre sar Micodemie d'Ephrem de Nisibe, dans *Parole de l'Orient* t. 4 (1973), p. 257—263.
- 32—Un rite pénitentiel le jour de la Pentecôte? L'office de la genuflexion dans la tradition arménienne? Introduction, texte et traduction (*Studien zur armenischen Geschichte*, t. 12), Wien, 1973.
- 33—Hierosolymitana I, Liturgie: Les Lectionnaires, dans *Eleona*, 53e année, janvier 1974, p. 2—8.
- 34—Hierosolymitana I (suite), Notes sur la fête des Patriarches, dans *Eleona*, 54e année, avril 1974, p. 3—5.
- 35—Hierosolymitana I (suite), L'itinerarium Egerlae, dans *Eleona*, 54e année, juillet 1974, p. 3—6.
- 36—Hierosolymitana I (suite), L'année liturgique, dans *Eleona*, 54e année, Octobre 1974, p. 3—5.
- 37—Hierosolymitana I (suite), L'année liturgique (suite), dans *Eleona*, 55e année, janvier 1975, p. 3—6.
- 38—Hierosolymitana I (suite), Messe, Office, Rites divers, dans *Eleona* 55e année, avril 1975, p. 3—6.

- 39—Hierosolymitana I (suite), Patristique: Cyrille de Jérusalem dans *Eléona* 55e année, juillet 1975, p. 3-5.
- 40—Ephrem de Nisibe, Memre sur Nicomédie, Edition des fragments de l'original syriaque et de la version arménienne. Traduction française, introduction et notes (*Patrologia Orientalis*, tome 37, fascicules 2 et 3). Turnhout, 1975
- 41—Hierosolymitana I (suite), Patristique: Cyrille de Jérusalem (suite), dans *Eléona*, 55e année, octobre 1975, p. 3-5.
- 42—Compte rendu de l'ouvrage de S. A. P. Per Nersessian, Etudes byzantines et arméniennes, Byzantine and Armenian Studies (Bibliothèque arménienne de la Fondation Calouste Gulbekian), Louvain 1973, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 10 (1973-1974), p. 373-375.
- 43—Hierosolymitana I (suite), Patristique: Jean de Jérusalem, dans *Eléona* 56e année, janvier 1976, p. 2-4.
- 44—Hierosolymitana I (suite), Patristique: Praxillus, Juvenal et Hesychius de Jérusalem, dans *Eléona* 56e année, avril 1976, p. 2-4.
- 45—Crucifixion dans la création entière. *Adversus Hæreses V*, 18, 3. Nouveaux fragments arméniens d'Irénéus de Lyon, dans *Bulletin de Littérature Ecclésiastique*, t. 77 (1976), p. 119-122.
- 46—Hierosolymitana I (suite), Patristique: Hesychius de Jérusalem (suite) dans *Eléona* 56e année, juillet 1976, p. 2-5.
- 47—Hierosolymitana I (suite), Patristique: Chrysippe et Theognios de Jérusalem, dans *Eléona* 56e année, octobre 1976, p. 7-8.
- 48—Liturgie arménienne et Liturgie hierosolymitaine, dans *Liturgie de l'Eglise Particulière et Liturgie de L'Eglise Universelle (Conférences Saint-Serge, XXIIe Semaine d'Etudes Liturgiques, 1975)*, Rome, 1976, p. 275-288.
- 49—Hierosolymitana I (suite), Patristique: Pierre, Léonce, Timothée, Modeste et Sophronie de Jérusalem dans *Eléona* 57e année, janvier 1977, p. 3-5.
- 50—Hierosolymitana II—L'année Liturgique à Jérusalem: I Les Fêtes de l'Épiphanie, dans *Eléona* 57e année, avril 1977, p. 3-6.
- 51—Hierosolymitana II (suite), L'année Liturgique à Jérusalem: I Les Fêtes de l'Épiphanie (suite) dans *Eléona* 57e année, juillet 1977, p. 3-6.
- 52—Notes sur quelques manuscrits arméniens de Roumanie, dans *Revue des Etudes Arméniennes, Nouvelle Série*, t. 11 (1975-1976), p. 173-178.
- 53—Les ministres du culte à Jérusalem au IVe et au Ve s., dans L'Assemblée liturgique et les différents rôles de l'assemblée. (*Conférences Saint-Serge, XXIIIe Semaine d'Etudes Liturgiques, 1976*). Rome, 1977, p. 253-267.
- 54—Hierosolymitana II—L'année Liturgique à Jérusalem: I Les Fêtes de l'Épiphanie (fin), dans *Eléona*, 57e année, octobre 1977, p. 3-7.
- 55—Nisibe face aux Perses dans le Memre sur Nicomédie de saint Ephrem, dans *Handes Amsorya*, t. 90 (1976), col. 511-520.
- 56—Hierosolymitana II—L'année Liturgique à Jérusalem: II Du 11. Janvier au Carême, dans *Eléona*, 58e année, janvier 1978, p. 5-7.

- 57—Hierosolymitana II—L'année liturgique à Jerusalem. Du 11 janvier au Carême (suite), dans *Eléona*, 59e année, avril 1978, p. 3—5.
- 58—Vers le Commentaire de Job d'Ephrem de Nisibe, dans *Mélanges François Graffin (Parole de l'Orient)*, t. 6—7) 1975—1976, p. 63—69.
- 59—Quatre manuscrits arméniens à la Bibliothèque Provinciale Franciscaine de Paris, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 12 (1977), p. 181—184.
- 60—Hierosolymitana II—L'année liturgique à Jerusalem (suite): du 9 mars au 29 mars, dans *Eléona* 59e année, juillet (1978), p. 2—4.
- 61—Irénée de Lyon. Nouveaux Fragments Arméniens de l'Adversus Haereses et de l'Epideixis. Introduction, traduction latine et notes (*Patrologia Orientalis*, tome 39, fascicule 1), Turnhout, 1978.
- 62—Fragments arméniens du Pseudo-Clément, dans *Oriens Christianus*, t. 62, (1978), p. 103—113.
- 63—Hippolyte de Eostra ? Le dossier du Galata 54, dans *Le Museon*, t. 92 (1979), p. 133—158.
- 64—Un document nouveau sur la liturgie de Jerusalem: les Homélies festales d'Hésychius de Jerusalem, dans *La Maison Dieu*, n° 139 (1979), p. 159—164.
- 65—Jean l'Evangéliste dans le rite arménien, dans *Mélanges offerts à Jean Dauvillier*, Toulouse, 1979, p. 725—730.
- 66—„Les Fêtes et les Saints de l'Eglise Arménienne“ de N. Adontz, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 14 (1980), p. 287—305.
- 67—Hierosolymitana. Aperçu bibliographique des publications depuis 1960 (1ère partie), dans *Archiv für Liturgiewissenschaft*, t. 23, 1 (1981), p. 1—29.
- 68—L'Eléona dans la Liturgie de Jerusalem: I Dans l'octave de l'Epiphanie, dans *Les Amis de L'Eléona, Nouvelle Série*, n° 3 (mai 1981), p. 4—8.
- 69—Une homélie perdue d'Hésychius de Jérusalem sur saint Jean-Baptiste, dans *Analecta Bollandiana*, t. 99 (1981), p. 45—63.
- 70—Le Christ dans quelques textes du rite arménien, dans *Le Christ dans la Liturgie (Conférences Saint Serge, XXVIIe Semaine d'Etudes Liturgiques, 1980)*, p. 179—201, Rome, 1981.
- 71—Solxante-cinq Fragments arméniens d'Irénée de Lyon, dans *Studia et Acta Orientalia*, t. 10 (1980), Bucarest, p. 151—155.
- 72—Hierosolymitana. Aperçu bibliographique des publications depuis 1960 (IIe partie), dans *Archiv für Liturgiewissenschaft*, t. 23, 2 (1981), p. 149—175.
- 73—„L'Ascension d'Isaïe“ dans la tradition liturgique hierosolymitaine, dans *Cristianesimo nella Storia*, t. 2 (1981), p. 367—370.
- 74—„Les Fêtes et les Saints de l'Eglise Arménienne“ de N. Adontz (fin), dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 15 (1981), p. 103—114.
- 75—„En tes murs, Jérusalem“: Histoire et Mystère, dans *La Liturgie, son sens, son esprit, sa méthode*, (Conférences Saint-Serge, XXVIIIe Semaine d'Etudes Liturgiques, 1981), Rome, 1982, p. 241—260.
- 76—Hésychius de Jérusalem, Homélies sur Job. Version arménienne. I: Homélies I—XI. Edition. Introduction, traduction et notes (*Patrologia Orientalis*, tome 42, fascicule 1), Turnhout, 1983.

77—La Fête de la Transfiguration et le rite arménien, dans *Alens Concordet Voci, pour Mgr A. G. Martimort*, Paris, 1981, p. 652—662.

78—Hesychius de Jerusalem, Homélies sur Job. Version Arménienne II: Homélies XII—XXIV. (*Patrologia Orientalis*, tome 42, fascicule 2), Turnhout, 1983, 1 vol. in 4°, 315 pages.

79—La lecture biblique dans la liturgie de Jerusalem, dans *Le Monde grec Ancien et la Bible*, sous la direction de Claude Mondésert (Bible de tous les temps, t. 1), Paris, 1984, p. 399—420.

80—Pentecôte et Trinité dans quelques Eglises du rite Antiochien, dans *Trinité et Liturgie*, (*Conférences Saint-Serge, XXXè Semaine d'Etudes Liturgiques*, 1983), Rome, 1984, p. 231—253.

81—L'Eglise de Sion dans les Homélies sur Job d'Hesychius de Jerusalem dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 18 (1984), p. 135—146.

82—A propos de G. Winkler „The Armenian Night Office II“ dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 17 (1983) p. 471—551, dans *Revue des Etudes Arméniennes. Nouvelle Série*, t. 18 (1984), p. 593—598.

83—La Chaîne Arménienne sur les Epîtres Catholiques: I La Chaîne sur l'Epître de Jacques (*Patrologia Orientalis*, tome 43, fascicule 1), Turnhout, 1985.

84—La fête de l'Assomption dans le rite armenien, dans *La Mère de Jesus-Christ et la Communion des saints* (*Conférences Saint-Serge, XXXIIè Semaine d'Etudes Liturgiques*, 1985), Rome, 1986, p. 235—253.

85—David K'obayrec'i ou Hesychius de Jerusalem dans la Chaîne sur Job de Jean Vanakan, dans *Armenian Studies: In Memoriam Haïg Berberian* (*Bibliothèque Arménienne de la Fondation Calouste Gulbenkian*), Lisbonne 1986, p. 663—682.

86—Les premières manifestations liturgiques du culte des saints en Armenie, dans *Saints et sainteté dans la liturgie* (*Conférences Saint-Serge, XXXIIIè Semaine d'Etudes Liturgiques*, 1986), Rome 1987, p. 291—303.

87—«Հաշոյց» գրքի ծագումն ու զարգացումը, Պատմա-քաղաքական հանդես, 1987, № 2, էջ 28—45:

88—Casoc et tonakan arméniens. Dependance et complémentarité, dans *Ecclesia Orans*, t. 4 (1987), p. 169—201.

89—La Chaîne Arménienne sur les Epîtres Catholiques: II La Chaîne sur les Epîtres de Pierre (*Patrologia Orientalis*, tome 44, fascicule 2), Turnhout, 1987.

90—Une homélie sur Luc 2, 21 attribuée à Jean de Jerusalem, dans *Le Aurore*, t. 101 (1988), p. 77—95.

91—Le casoc', typicon-lectionnaire: Origines et évolutions, dans *Revue des Etudes Arméniennes Nouvelle Série*, t. 20 (1986—1987), p. 123—152.

92—Le Sceau de la Foi: une lacune en partie comblée, dans *Handes Amsorya*, t. 101 (1987), p. 285—294.

93—Athanase d'Alexandrie dans le florilège arménien Galata 54 (1ère Partie), dans *Mélanges Antoine Guillaumont*, p. 163—171, Genève, 1988.

94—Un programme de conversion: La liturgie du 1er dimanche de carême dans le rite armenien, dans *Liturgie, conversion et vie monastique* (*Conférences Saint-Serge* 1988) p. 283—292, Rome, 1989.

95—Athanase d'Alexandrie dans le florilège arménien du manuscrit Galata 54 (2è partie), dans *Handes Amsorya*, t. 103 (1989), p. 7—28.

96—Le *Lectionnaire de Jérusalem en Arménie: Le Casoc'*—I. Introduction et liste des manuscrits (*Patrologia Orientalis*, tome 44, fascicule 4), Turnhout, 1989.

97—Le Christ est ressuscité des morts. Paques dans le rite arménien, dans *Ressurrection. Bimensuel d'actualité et de formation*. Nouvelle Série, n° 27 (1990), p. 23—30.

98—La Fête de la Vierge le 15 août, dans *Présence d'En Calcat*, n° 111, juin 1991, p. 3—9.

99—Un commentaire exégétique arménien: la chaîne sur les Épîtres Catholiques, dans *Verbum* (Bucharest), t. 2 (1991).

* * *

2. ԱՌԻՒ ՄԱՐԻԵՍԻ ԵՐԿԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1—Dissertation sur le texte hébreu, retrouvé, de l'Ecclesiastique (Sagesse de Sirach), dans *Revue Biblique*, 1907, p. 5—10.

2—Remarques sur la forme poétique du livre de la Sagesse, dans *Revue Biblique*, 1908, p. 251—257.

3—La découverte des Odes de Salomon, dans *Etudes*, 20 juin 1909, t. 119, p. 807—812.

4—Le commentaire sur les Psaumes de Diodore de Tarse. Communication faite à l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, dans *Comptes rendus des séances*, 1910, p. 542.

5—Avez-vous le Commentaire sur les Psaumes de Diodore de Tarse ?, dans *Revue de Philologie*, janvier 1911, p. 56—70.

6—Un commentaire de Didyme publié sous le nom de Diodore, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 5, (1914), p. 73—78.

7—Les commentaires de Diodore de Tarse et de Theodore de Mopsueste sur les Psaumes. Eclaircissements nécessaires sur quelques méprises, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 5, (1914), p. 246—351.

8—Diodore apophones Anastasiou, dans *Revue de Philologie*, avril 1914, p. 169—173.

9—Extraits du Commentaire de Diodore de Tarse sur les Psaumes. Préface du Commentaire. Prologue du Psaume 118, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 9, 1919, p. 79—101.

10—Le texte arménien de l'Evangile, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 10, (1920), p. 23—54.

11—Un Commentaire sur l'Evangile de saint Jean, rédigé en arabe (circa 840). Nonnos (Nasa) de Nisibe, conservé dans une traduction arménienne (circa 846), dans *Revue des Etudes Arméniennes*, t. 1, 1921, p. 273—295.

12—Epikoura=Aboukara, dans *Revue des Etudes Arméniennes*, t. 1, 1921, p. 439—441.

13—Le meilleur exemplaire de la version arménienne des Evangiles, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 12 (1922), p. 69—72.

14—L'effort français pour le maintien de l'humanisme. L'Association Guillaume Budé et la Société Les Belles Lettres, dans *Etudes*, 20 avril 1923, t. 175, p. 151—177.

6 «Հանդես», № 1

- 15—Le Commentaire de Diodore de Tarse sur les Psaumes, Paris, 1924, 127. p.
- 16—Le de Deo d'Eznik de Kolb connu sous le nom de Contre les Sectes-Etudes de critique littérale et textuelle, Paris, 1924, 212. p.
- 17—Un commentaire du Nouveau Testament, dans *Revue apologétique*, 15 janvier 1925, p. 473-480.
- 18—L'arménien classique pour lui-même, dans *Revue de l'Orient Chrétien*, t. XXV, (1925-1926), fascicules 3&4, p. 378-391.
- 19—Frederick Cornwallis Conybeare (1856-1924). Notice biographique et bibliographie critique, dans *Revue des Etudes Arméniennes*, t. 6, (1926), p. 185-332.
- 20—Madeleine Boinet, destinataire des lettres 110-126 du P. Surlin, dans *Revue d'Ascétique et de Mystique*, t. 7, juillet 1926, p. 272-392.
- 21—Critique de quelques témoignages allégués en faveur de la forme pay-sans n, dans *Handes Amscreay*, t. 41, 11-12, (1927), p. 767-772.
- 22—Etude sur quelques noms et verbes d'existence chez Eznik. A propos de la page 241, Paris, 1928, 132 p. (Ecole des Hautes Etudes, sciences historiques et philologiques).
- 23—Note sur l'emploi de n avec Astuc chez Eznik, dans *Revue des Etudes Arméniennes*, t. 9, (1929), p. 99-112.
- 24—Sur la formation de l'aoriste et des subjonctifs en-ç-en arménien, dans *Revue des Etudes Arméniennes*, t. 10, (1930), p. 167-182.
- 25—Աշխատակիւնքիւնք De Autexousio de Methode d'Olympe (vers 311), version slave et texte grec édités et traduits en français par A. Vaillant, *Patrologia Orientalis*, t. XXII, fascicule 5, 1930.
- 26—Surlin (Jean-Joseph), de la Compagnie de Jésus, (160)-1663). Questions importantes à la vie spirituelle sur l'amour de Dieu, Paris, 1930, XV-237 p.
- 27—Etudes préliminaires à l'édition de Diodore de Tarse sur les Psaumes, *Collection d'Etudes anciennes* publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé, Paris, Société d'édition Les Belles Lettres, 1933, 184 p.
- 28—Աշխատակիւնքիւնք Poèmes de la Bible. Avec une Introduction sur la strophique hébraïque, par Albert Condamin, Paris, 1933, VII-285 p.
- 29—Une influence toujours vivante et agissante: Cicéron, dans *Etudes*, 5 mars 1934, t. 218, p. 646-650.
- 30—Hippolyte de Rome (scripsit 200-235). *Sur les Bénédiction d'Isaac, de Jacob et de Moïse. Notes sur la traduction manuscrite...* Paris, Les Belles Lettres, 1935, 62 p.
- 31—Rythmes quantitatifs dans le livre de la Sagesse. Communication faite à l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, dans *Comptes rendus des séances*, 1935, p. 104 s.
- 32—Աշխատակիւնքիւնք Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique par A. Meillet, Vienne, 1936, 2e édition, 205 p.
- 33—Arménien Krkin „double“ dans *Revue des Etudes indo-européennes*, t. 1 (1938), p. 45-446.

- 34—Monsieur Rene Gratiin (1858—1941), dans *Constructre, Etudes et Croquis*, III, (1941), p. 216—227.
- 35—L'irruption de saints dans l'illustration du psautier byzantin, dans *Analecta Bollandiana*, t. 68 (1930), Mélanges Paul Peeters, II, p. 153—162.
- 36—A propos de récentes études sur Joel, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 37, (1950), p. 121—124.
- 37—Le Messie Issu de Lévi chez Hippolyte de Rome, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 39, (1951—1952), Mélanges Jules Lebreton, I, p. 381—396.
- 38—Le Diatessaron à l'origine de la version arménienne, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 33, (1951), p. 247—256.
- 39—Le sens de Naxabarbar chez Eznik, dans *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, Beyrouth, t. 30, (1953), 3, p. 51—61.
- 40—Une Antiphona de saint Ephrem sur l'Eucharistie, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 42, (1954), p. 394—403.
- 41—Hippolyte de Rome. Sur les Benedictions d'Isaac, de Jacob et de Moïse (texte grec, versions arménienne et géorgienne, Introduction et traduction, notes et tables) en collaboration avec M. Briere et Ch. Mercier, *Patrologia Orientalis*, t. XXVII, fascicules 1 et 2, (1954), XL—274 p.
- 42—Pour l'étude du Diatessaron, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 44, (1956), p. 228—233.
- 43—Deux antiphonae de saint Ephrem: „Le procès de beatification de David“, dans *Recherches de Science Religieuse*, t. 45, (1957), p. 396—408.
- 44—Eznik de Kolb. De Deo (en collaboration avec Ch. Mercier). Edition critique du texte arménien, *Patrologia Orientalis*, t. XXVIII, fascicule 3, 1959, p. 409—538; traduction française, notes et tables, *Patrologia Orientalis*, t. XXVIII, fascicule 4, 1959, p. 539—776.
- 45—Mimre de saint Ephrem sur la benediction de la table (en collaboration avec L. Froman), dans *L'Orient Syrien*, t. 4, (1959), 1, p. 73—109, 2, p. 167—192, 3, p. 285—298.
- 46—Hymnes de saint Ephrem conservées en version arménienne (en collaboration avec Ch. Mercier) Texte arménien, traduction et notes explicatives, *Patrologia Orientalis*, t. XXX, fascicule 1, 1961, 270 p.

* * *

ՀԱՆԱՀԱՅՐ ՇԱՐԼ ԵՔՐԵՄԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

- 1—La Liturgie de saint Jacques. Edition critique du texte grec avec traduction latine, *Patrologia Orientalis*, t. 26, fascicule 2, Paris, 1943.
- 2—L'Invention des reliques de saint Etienne. Edition et traduction de la recension arménienne inédite, dans *Revue de l'Orient Chrétien* 30 (1946), p. 341—369.
- 3—Discours synodal de saint Nerses de Lampron, traduction française, Venise, Saint-Lazare, 1948.
- 4—Lettres d'Acace, évêque de Melitene, à saint Sahak et aux Arméniens et réponse de Sahak (*Girk'it'it'ec'*, p. 14—20), traduction latine, dans M. Richard: *Acace-*

de Melitène, Proclus de Constantinople et la Grande Arménie, (Memorial Louis Petit: Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines, *Archives de l'Orient Chrétien* 1), Bucarest 1948, p. 399—400.

5—Genèse XXVII, 41 et Job XXX, 31 dans la Bible arménienne, dans *Recherches de Science Religieuse* 37 (1950), p. 292—294.

6—Hippolyte de Rome, Sur les bénédictions d'Isaac, de Jacob et de Moïse: texte grec, versions arménienne et géorgienne, traduction française et notes par M. Brière, L. Maries et B.—Ch. Mercier, *Patrologia Orientalis*, t. 27, fascicules 1 et 2, Paris, 1954.

7—Le mariage dans le rite arménien, *mk'u* A. Raes, Le mariage dans les Eglises d'Orient, (Collection *Irenikon*), Chevetogne, 1958, p. 69—101.

8—Eznik de Kolb, De Deo, édition critique du texte arménien, traduction française, notes et tables, par L. Mariès et Ch. Mercier, *Patrologia Orientalis*, t. 23, fascicules 3 et 4, Paris, 1959.

9—Hymnes de saint Ephrem conservées en version arménienne, texte arménien, traduction latine et notes explicatives par L. Maries et Ch. Mercier, *Patrologia Orientalis*, t. 30, fascicule 1, Paris, 1961.

10—Prières des ordinations au diaconat et au presbyterat du rite arménien, *mk'u* Formules les plus caractéristiques des ordinations orientales, *Bulletin du Comité des Etudes de la Compagnie de Saint-Sulpice*, t. 6, n° 38—39, juillet—décembre 1962, p. 391—393.

11—Irénée de Lyon, Contre les Hérésies, Livre IV, édition critique d'après les versions arménienne et latine sous la direction de A. Rousseau, avec la collaboration de B. Hemmerdinger, L. Doutreleau, Ch. Mercier, 2 vol. (*Sources Chrétiennes*, vol. 100), Paris, 1965.

12—Irénée de Lyon, Contre les Hérésies, Livre V, édition critique d'après les versions arménienne et latine par A. Rousseau, L. Doutreleau, Ch. Mercier, 2 vol. (*Sources Chrétiennes* 152 et 153), Paris, 1969.

13—La version arménienne du *Logum Allegoriae*, dans *Armenica*. Mélanges d'études arméniennes, Venise, 1969, p. 9—13.

14—Notes de paléographie arménienne, dans *Revue des Etudes Arméniennes, Nouvelle Série*, t. 13 (1978—1979), p. 51—53.

15—L'Eccle hellénistique dans la littérature arménienne, dans *Revue des Etudes Arméniennes, Nouvelle Série*, t. 13 (1978—1979), p. 59—75.

16—Philon d'Alexandrie, Quaestiones et solutiones in Genesim I et II e versione armenica, introduction, traduction et notes (*Les Oeuvres de Philon d'Alexandrie* 34 A), Paris, 1979.

17—Les canons des conciles oecuméniques et locaux en version arménienne, avant-propos et notes additionnelles de J.—P. Mahé, dans *Revue des Etudes Arméniennes, Nouvelle Série*, t. 15 (1981), p. 181—262.

18—Hésychius de Jérusalem, Homélie sur Job, version arménienne, édition, introduction et notes par Ch. Renoux, traduction par Ch. Mercier et Ch. Renoux, 2 vol. (*Patrologia Orientalis* t. 42, fascicules 1 et 2), Turnhout, 1983.

19—Quaestiones et solutiones in Genesim III—IV—V—VI-e versione armenica, traduction et notes par Ch. Mercier: complément de l'ancienne version latine, texte et apparat critique, traduction et notes par F. Petit (*Les Oeuvres de Philon d'Alexandrie*, vol. 34B), Paris, 1984.